

MÁRKUS BEÁTA*

A német-német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben

A magyarországi német kisebbség történetének számos, az 1990-es évek rendszer-változása előtt kevéssé feltárt fejezete került az elmúlt években, évtizedekben a tudományos kutatások homlokterébe. A nagyobb ívű, szintetizáló munkák¹ mellett a 20. század számos, a kisebbség életét alapvetően meghatározó eseménysorról – így a két világháború közötti politikai mobilizálódásról,² a II. világháború utáni kollektív alapú retorziókról és ezek következményeiről³ – készültek összefoglaló

* A szerző történész, a PTE BTK Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék adjunktusa. E-mail: markus.beata@pte.hu

¹ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1–2. Marburg: Herder, 2012. (magyar nyelvű megjelenés: Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1–2*. Budapest: Argumentum, 2015.); Portmann, Michael – Seewann, Gerhard: *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa*. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa, 2018.; Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum, 2020.

² Spannberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn, 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München: Oldenbourg Verlag, 2005. (magyar nyelvű megjelenés: Spannberger Norbert: *A magyarországi Volksbund: Berlin és Budapest között: 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.); Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság: dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs: Kronosz, 2015.

³ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993. (német nyelvű megjelenés: Tóth Ágnes: *Migration in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg Verlag, 1999.); Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008. (német nyelvű megjelenés: Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012.); Gajdos Frank Katalin: *Megfigyelve: az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2016.; Sparwasser, Sebastian: *Identität im Spannungsfeld von Zwangsmigration und Heimkehr. Ungarndeutsche Vertriebene und die Remigration*. Wien: New Academic Press, 2017.; Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”: a német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról, 1944/1945. Pécs: Kronosz, 2020.

munkák éppúgy, mint egy-egy kisebb régiót mélyfúrászerűen, lokálisan elemző monográfiák és tanulmányok.⁴

Hiányosságok azonban napjainkban is akadnak, és ez az elemzés egy ilyen hiátust vesz nagyító alá. A német Waffen-SS-ben háborús szolgálatot teljesítő „népi német” férfiak története a rendelkezésre álló szakirodalomban legfeljebb csak nagy vonalakban, egy-egy aspektust kiemelve jelent meg.⁵ Tanulmányom is ebbe a sorba illeszkedik, és arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja, különös tekintettel az 1944 előtti önkéntes alapú akciók során milyen szerepe volt a hitleri Németországgal egyre intenzívebbé váló kapcsolatoknak a toborzások során. Továbbá, hogy a német alakulatokban teljesített szolgálatnak volt-e kihatása a magyarországi német kisebbség háború utáni múltértelmezésére. Az ezzel kapcsolatos forrásanyag töredékessége miatt a téma feldolgozhatósága ugyan kérdéses, néhány új összefüggés miatt azonban fontosnak tartom e kérdésfelvetés beemelését a hazai történeti kutatásba.

Waffen-SS sorozások Magyarországon

A magyarországi Waffen-SS sorozások története három fázisra tagolható a német és magyar állam között létrejött egyezmények mentén. Az ország területén már 1940–1941-ben is zajlottak illegális toborzó akciók, amelyek keretében német fiatalokat szállítottak ki titokban az országból. Ezt részben németországi agitátorok közreműködésével, önkéntes alapon szervezték meg, az érintettek utólagos

⁴ Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010.; Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta, 1920–1989*. Budapest: Argumentum, 2011.; Gonda Gábor: *Kitaszítva: kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948*. Pécs: Kronosz, 2014.; Marchut Réka: *Töréspontok: a Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.; Somlai Péter: *A Volksbund Budakeszín – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen. Modern Magyarország, 2014/3. 195–224.*; Molnár Annamária: *A malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban. Pro Minoritate, 2016 nyár. 56–64.*

⁵ A témában elsőként megjelent monográfia szerzője a toborzásokat makroszinten vizsgálta, a megjelenés időszakának politikai elvárásai által megszabott keretek közt, l. Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974. (német nyelvű megjelenés: Tilkovszky Lóránt: *Die Werbeaktionen der Waffen-SS in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.). Az eseményeket hadtörténeti szempontból elemzi: Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár, 2001. Spannenberger Norbert munkáiban elsősorban a Volksbund szervezet szerepét elemezte a sorozások végrehajtása során makroszinten, l. Spannenberger, 2005.; Casagrande, Thomas – Schvarc, Michal – Spannenberger, Norbert – Trasca, Otmar: *The „Völkdeutsche”: A Case Study from South-Eastern Europe*. In: Böhler, Jochen – Gerwarth, Robert (eds.): *The Waffen-SS. A European History*. 209–251.

panaszaiból azonban az derül ki, hogy sok esetben megtévesztés útján, sportrendezvények, németországi munkavállalás ígéretével hívtak kiskorúakat Németországba, ahol kényszerrel sorozták be őket a Waffen-SS-be.⁶ Mindez diplomáciai feszültséget okozott a két állam között, hasonlóan Romániához, ahol 1940 júniusában egy nagyobb illegális toborzó akció – az ún. 1000-ember-akció – szintén lelepleződött a hatóságok előtt.⁷

A német fél tárgyalásokat kezdeményezett szövetségeseivel a kérdés rendezésére, ami elől Románia vezetői 1943-ig elzárkóztak. Magyarországon azonban a hosszas tárgyalások megegyezéshez vezettek. Ennek eredményeképp a két államot képviselő Bárdossy László miniszterelnök és Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter 1942. február 24-én életbelépett egyezménye lehetővé tette 20.000 fő 18 és 30 év közötti „népi német” toborzását a Waffen-SS számára Magyarország területén, önkéntes alapon.⁸

Az egyezmény tartalmazott ugyan vonzó feltételeket, főként az otthon maradt hozzátartozók anyagi támogatásával kapcsolatban, egyes elemei azonban erősen hátráltatták a toborozó akciók sikerét. A legtöbb vitát kiváltó eleme kétségtelenül az volt, hogy az egyezmény értelmében az önkéntesek elvesztették magyar állampolgárságukat. Helyette megkapták ugyan a németet, de azt is vállalniuk kellett, hogy a német győzelem után családjukkal Németországba települnek.⁹ A sorozásokat a sajtó bevonása nélkül kellett végrehajtani. Ez a német fél számára azt jelentette, hogy az akciók népszerűsítését kizárólag személyes meggyőzéssel, az országot járó agitátorok által, illetve a Volksbund egyesülettől várhatták. Ezek a tényezők nem kedveztek a kívánt önkéntes létszámok elérésének, az 1942-es első sorozások eredményei pedig ténylegesen elmaradtak a németek előzetes várakozásaitól. Az első toborzások eredményeként mintegy 25.000 fő jelentkezett 1942 tavaszán, közülük kb. 18.000-et találtak alkalmasnak és vettek be a Waffen-SS-be.¹⁰

A német hadsereg magas veszteségei miatt 1943-ban ismét toborzási akciót kezdeményeztek Magyarországon, amit egy május 22-én aláírt újabb kétoldalú megállapodás szabályozott. Ez az önkéntesek felső korhatárát 35 évre emelte, a magyar állampolgárság elvesztésének kérdését azonban érintetlenül hagyta, és

⁶ Wildmann, Georg: *Donauschwäbische Geschichte. Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944*. München: Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung, 2010. 179.

⁷ Milata, Paul: *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2008. 67–69.

⁸ Spannenberger, 2005. 291.

⁹ Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968. 649–651.

¹⁰ Spannenberger, 2005. 292.

a német fél továbbra is vállalta a hozzátartozók anyagi támogatását.¹¹ Az ismert statisztikák szerint ekkor újabb mintegy 18.000 fő jelentkezett a német alakulatokba.¹²

Magyarország német megszállása a Waffen-SS toborzások szempontjából is komoly változást jelentett. Ettől kezdve a magyar politikai vezetés mozgástere minimálisra csökkent, hogy a kérdésbe érdemben beavatkozzon. Április 14-én újabb német-magyar egyezményt írtak alá, melynek értelmében kiterjesztették a felső korhatárt 60 évig. A sorozások ettől fogva kötelezően, kényszerrel folytak tovább. Azokat a férfiakat is áthelyezték a Waffen-SS-be, akik korábban a magyar honvédségben teljesítettek szolgálatot. Amennyiben „származásuk és életmódjuk” alapján népi németnek számítottak – amiről helyben felállított bizottságok döntöttek, s amelyben a helyi közigazgatás képviselői mellett a Volksbund vezetők is helyet kaptak –, úgy akár akarataik ellenére is átadták őket a Waffen-SS-nek. A kényszer-sorozások végrehajtása során számos visszaélés és túlkapás történt, az összeírtak jelentős része igyekezett még a szigorú büntetések kilátásba helyezése ellenére is kibújni a jelentkezési kötelezettsége alól. Ennek ellenére 1944 szeptemberéig további 55.000 fő került a Waffen-SS-be.¹³

Vizsgálódásom szempontjából a bemutatott három toborzási hullám közül első-sorban a második, legálisan és önkéntes alapon végrehajtott akció releváns, noha fontos megjegyezni, hogy az önkéntes jelentkezés még az 1944-es akciók során sem tűnt el teljesen.

A német-német kapcsolatok: propaganda és realitás

A délkelet-közép-európai „népi németek”, köztük a Magyarországról származók tömeges megjelenése a Waffen-SS-ben nem csak a toborzások megszervezése kapcsán, de ideológiai és világnézeti szempontból is komoly kihívások elé állította a németországi felet. A nemzetiszocialista ideológiának ugyan szerves eleme volt a „népközösség” gondolata, illetve a Németországon kívül élő német kisebbségek feletti patronálás, adott esetben akár azok Németországba telepítésének szándéka is. A magyarországi sorozásokkal azonban a „népi németek” ezrei jelentek meg a magát német elitként definiáló politikai-katonai formációban. Ez pedig többnyire rávilágított arra a realitásra, hogy a „birodalmi” és a „népi” németek közötti

¹¹ Bundesarchiv – Militärarchiv. RW5 314 Reichswehr. Amt Ausland/Abwehr. Abteilung Amtsgruppe Ausland. Gruppe VI/Ausland VI (Kriegsvölkerrechtsfragen). 30.

¹² Michaelis, Rolf: *Die Volksdeutschen in Wehrmacht – Waffen-SS – Ordnungspolizei*. Berlin: Michaelis Verlag, 2011. 51.

¹³ Spannenberger, 2005. 381.

különbségek sokkalta markánsabbak, mint ahogy azt a német propaganda mindaddig állította.¹⁴

A propaganda és a realitás közötti szakadék mindkét oldalon csalódásokhoz vezetett. Az első, illegális toborzások résztvevőinek jelentős része eleve megtevés útján került a Waffen-SS-be, és vagy már a Hitlerre való felekküdetést is megtagadták, vagy a későbbiekben próbáltak szabadulni a német alakulat soraiból, ami a fent említett politikai-diplomáciai konfliktusokhoz vezetett.¹⁵ Ez volt tehát a kiindulópontja az 1942-ben és 1943-ban önkéntes alapon szervezett toborzó akcióknak, amelyekhez a német katonai szolgálatról addig kialakult képet a magyarországi közösségben radikálisan meg kellett változtatni. Bár az a tény, hogy a magyarországi önkéntes SS-akciók létszámeredményei elmaradtak az SS-vezetőség elvárásaitól, számos más körülményre is visszavezethető, ennek minden bizonyos fontos tényezője volt az, hogy a német propaganda minden próbálkozása ellenére a közösség jelentős részét nem sikerült meggyőzni arról, hogy az önkéntes jelentkezés útján egyenrangú partnerként fogják őket fogadni Németországban.

Ugyanakkor a Waffen-SS németországi tagjai és tisztjei is szembesültek vele, hogy a propagandában hangoztatott eszmény a „népközösségről” és „össznémetesgről” illúzió volt, a „népi németek” valójában erősen heterogén csoportot képeztek, akik nyelvhasználatukban, szokásaikban, vallásukban, politikai meggyőződésükben és világnézeti felkészültségben erőteljesen eltértek a „birodalmi németektől”. Mindezek a különbözőségek a Waffen-SS soraiban, a fronton különösen kicsúcsozottak.¹⁶ Theodor Eicke, a 3. „Totenkopf” SS-páncélosadosztály parancsnoka leújtó véleményt fogalmazott meg a népi németek háborús teljesítményéről:

„Fizikai állapot: A birodalmi utánpótlás kifejezetten jó fizikai állapotban van. A népi német utánpótlás többnyire alultáplált és a testi megerőltetést kevésbé bírja, ezért hajlamos a betegségekre. Lelkiállapot: Birodalmi jó. A népi németek közt sokan vannak, akik szellemileg alsóbbrendűnek nevezhetőek. Sokan közülük nem tudnak németül írni és olvasni. Nem beszélik a vezényleti nyelvet, kibúvókat keresnek azzal, hogy „Nem érteni”.”¹⁷

Eicke emellett gyávaságra, az öncsonkításra való hajlamra is panaszkodott, továbbá, hogy ez a csoport rendszeresen elalszik az őrségben. Ezt a megállapítást

¹⁴ Zaugg, Franziska: *Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa. Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee*. Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021. 35.

¹⁵ Fűzes Miklós – Wild Katalin: *Babarc. A település története a római kortól a XX. század végéig*. Babarc: Babarci Német Önkormányzat, 2008. 161.

¹⁶ Michaelis, 2011. 20.

¹⁷ Közli: Casagrande, Thomas: *Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, 2003. 184. (A tanulmányban szereplő idézetek magyar változatai a szerző fordításai.)

támasztják alá az olyan intézkedések, hogy a Waffen-SS-en belül intézkedéseket kellett hozni a „népi németekkel” szembeni diszkrimináció megfékezésére. A „birodalmi német” tisztek jelentős része pedig büntetesként élte meg, ha olyan alakulatba helyezték át, amelyben előbbi csoport nagy létszámban képviseltette magát.¹⁸

Ezeket a visszasságokat azonban a német propaganda igyekezett a hátszág és a harcoló alakulatok tagjai előtt eltitkolni, és egy egészen más, pozitív képet közvetíteni a „népi németekről”. Így például a német területek ifjúságának szánt kiadványokban a délkelet-európai németiség leírása meglehetősen idealisztikus: a magas létszámuk mellett kiemelt teljesítményként jelenik meg, hogy évszázados kisebbségi helyzetük ellenére eredményesen őrizték meg német nyelvüket, hagyományaikat, kultúrájukat.¹⁹ Hasonló tartalmak jelentek meg azokban a kiadványokban is, amelyek kifejezetten a német harcoló alakulatok tagjainak szóltak – ezek célja az informálás mellett nyilvánvalóan az érzékenyítés és a „népi németek” különbözőségeinek a jobb elfogadtatása volt.²⁰ Így például a *Germanische Leithefte* – amelyet az SS-főhivatal alá tartozó, és a toborzásokat koordináló Germanische Leitstelle adott ki Németország mellett a megszállt Norvégiában, Dániában, Hollandiában és Belgiumban is – 1942-ben cikket közölt bőséges képi illusztrációval a délkelet-európai németiségről.²¹ Ez a tematika a háború éveiben rendszeressé vált az SS lapjában, a *Das Schwarze Korps*ban is, amely a „birodalmi német” lakosság számára közvetített pozitív képeket a „népi németek” településterületeiről és életmódjáról.²² Az ilyen írásokban kiemelték a németiség kultúrahordozó szerepét, utaltak a kisebbségi lét kihívásaira és az elszenvedett asszimilációs nyomásra (azaz felmentették a német kisebbségeket az esetleges nyelvvesztésért).²³ Szintén jellemző, hogy a délkelet-európai német kisebbségek hagyományos, vidéki, paraszti kultúráját és gazdasági erejét emelték ki pozitívumként, amellyel megőrizték a németiség egykori értékeit – mindez szembeállítható volt a Németország határain belül urbánus környezetben élő lakosság „elfordulásával” a németiség hagyományos életformájától.

A propaganda mellett a Waffen-SS tisztek számára képzéseket és érzékenyítő kurzusokat szerveztek a seregen belüli súrlódások megfékezésére, és annak hangsúlyozására, hogy az egyéni ellentéteket félretéve segítsék elő a „népi németek”

¹⁸ Zaugg, 2021. 37.

¹⁹ Kaufmann, Günter: *Das kommende Deutschland. Die Erziehung der Jugend im Reich Adolf Hitlers*. 3. Auflage. Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, 1943. 210.

²⁰ Kuppel, Daniel: „Das Echo unserer Taten“. *Die Praxis der weltanschaulichen Erziehung in der SS*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 180–181.

²¹ Szerző nélkül: Die politische Aufgabe des Deutschtums in Südosten. *Germanische Leithefte* 1942/3–4. 171–172. A kiadványban az írások egy része a szerző megjelölése nélkül jelent meg.

²² Kovačević, Philip: *Der Balkan aus der Sicht der SS. Rezeption und Konstruktion des Balkanraumes in der SS-Zeitschrift „Das Schwarze Korps“*. München: AVM, 2009. 18–19, 83–93.

²³ Kovačević, 2009. 92.

gyorsabb integrálását az alakulatokban.²⁴ Ugyanezt a célt szolgálták a „népi németek” számára szervezett világnézeti és nyelvkurzusok is.

A fő hangsúly azonban ugyanezen probléma másik oldalának kezelése volt: a „népi németek” meggyőzése a Waffen-SS előnyeiről, illetve a német katonai szolgálat partneri, közösségi német vállalkozásként történő ábrázolása. Ehhez kapcsolódtak olyan körülmények, amelyeket eleve kiaknázhattak a toborzó akciók során. Fontos szerepet játszottak az anyagi érvek, különösen a német kisebbség szegényebb rétegekből származó tagjai esetén: a jobb fizetés és a hátramaradt családtagok anyagi támogatásának ígérete. Az a tény már a korabeli forrásokban is megjelent, hogy a magyarországi önkéntesek jelentős részét az anyagi előnyök vonzották. Így például Mucsi község plébánosa a mintegy 40 fő önkéntes jelentkezését azzal indokolta, hogy „a jelentkezők 60%-a nem meggyőződésből, hanem szegénységből, a jó fizetés fejében ölti magára a német katonai egyenruhát.”²⁵ A háború utáni felelősségre vonás során pedig ez vált a legjellemzőbb kifogássá, amelyet a megvádolt volt német katonák enyhítő körülményként felhoztak.²⁶

Az önkéntesek toborzásáról fennmaradt számadatok alapján a sorozások eredményességében regionálisan nagy eltérések mutatkoztak. Ezt nyilván befolyásolta, hogy helyi szinten a németek szervezetei milyen aktivitást tudtak kifejteni. Az 1942-es első sorozásoknál például az első két hétben jelentkezett 15.329 fő közül 10.585 személy a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskából származott.²⁷ Ez vélhetőleg a korábban Jugoszláviához tartozó területeken működő, Sepp Janko vezette Schwäbisch-Deutschen Kulturbund szervezet eredményes működésével függött össze, a településenkénti adatok azonban arra is rámutatnak, hogy az

²⁴ Kuppel, 2019. 184.

²⁵ Pécsi Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban PEL) III. Plébániai Levéltár. 087. Mucsi. Historia Domus. 107.

²⁶ A baranyai Borjádón Koch Jakab például azzal indokolta, hogy 1942-ben önként jelentkezett, hogy „... mert szegény napszámos ember voltam és így gondoltam, hogy a megélhetésem és a családomnak a megélhetését jobban tudom biztosítani.” Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BaML) XXV. 8. A pécsi népbírság iratai 175/1947.1945. Augusztus 6-án hasonló vallomást tett a mosonszolnoki Pummer Mihály, aki szintén 1942-ben jelentkezett önként az SS-be, mivel „... ott jól fizettek és öreg, beteg apámat kellett segíelyeznem.” Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson Sopron Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL GYMSML) XXV. 2. A győri népbírság iratai 228/1945. Ugyanígy nyilatkozott Klemencsics József is a győri népbírságon 1945. július 28-án, aki 1944 őszén jelentkezett önként: „Szegény szülőktől származom, akik már régebben elhaltak, keresetemből csak nehezen tudtam magamat fenntartani, s ezért arra az elhatározásra jutottam, hogy elmegyek német katonának, mert ott legalább háromszor annyi fizetésem lesz, mintha magyar katonának jelentkezem.” MNL GYMSML XXV. 2. 251/1945.

²⁷ Beer, Josef: *Donauschwäbische Zeitgeschichte aus erster Hand*. München: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1987. 182.; Kovács – Számvéber 2001.; Spannenberger, 2005. 292.

önkéntesek száma a trianoni határokon belül maradt településeken is magas volt.²⁸ Azaz a korábban akár határokon átívelő személyi kapcsolatok a toborzások sikerére is kihatottak, ennek pedig vélhetőleg a határok 1941-es módosítása előtt is voltak már előzményei.

Ugyanez a jelenség figyelhető meg az ország nyugati határa mentén, különösen a Sopron környéki németység körében. Az első, 1942-es Waffen-SS akció az ismert számadatok alapján meglehetősen népszerű volt a németek által lakott régióban.²⁹ Ennek okai komplexek voltak, hozzájárult a németység magas számaránya és a soproni népszavazás eredménye miatti csalódottság is. A térség az 1938-as osztrák Anschluss után a Német Birodalommal közvetlenül határossá vált, ez a tényező pedig lehetőséget teremtett a világnézeti és ideológiai transzferre akár határokon átívelően is. Az itt élő németek kapcsolatait a határ nyugati, burgenlandi részén élőkkel nyilvánvalóan nem szakította meg az új határ meghúzása, hiszen a térségben élők közül már a megelőző években is meglehetősen sokan vállaltak munkát Ausztriában. A határ mentén élő német kisebbség így különösen ki volt téve a nyugatról érkező kulturális és politikai befolyásolásnak,³⁰ amely magyarázatul szolgálhat arra, miért volt ebben a térségben különösen magas azok száma, akik 1942 februárján már önként csatlakoztak a Waffen-SS-hez. Ezt a körülményt a német propaganda is felmérte, és igyekezett a nyugati régió településeinek áldozatkészségét a sajtóban is jó példaként más német kisebbségi térségek elé állítani.³¹

Az önkéntes jelentkezés elősegítésében a német propagandának eleve jelentős szerepe volt, amit mind az országot járó németországi agitátorok, mind a Volksbund-vezetők, illetve ezek kiadványai, a *Deutsche Volksbote* és a *Deutsche Zeitung*

²⁸ Ennek példái lehetnek a következő települések: Bácsalmás 180 (1,3%), Csávoly 73 (2,5%), Vaskút 57 (1,3%), Csátalja 130 (5%), Katymár 99 (2%). A települések mögött álló számadat az 1942. februárban önként jelentkezők száma, zárójelben az 1941-es népszámlálás adatai alapján feltüntettem ezen személyek összlakosságán belüli arányát. Az ehhez felhasznált adatok származási helye: Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. II. Részletes kimutatások. Magyarországnak a második világháború alatti (ú. n. megnagyobbodott) területére vonatkozó adatok.* Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947. 10–12.; valamint Kovács – Számvéber 2001.

²⁹ A bácskai adatokkal azonos módszerrel az 1942-es első toborzás eredményei a következőek voltak a régióban: Rajka 131 (4,2%), Hegyeshalom 80, Sopronbánfalva 135 (3,9%), Ágfalva 78 (3%), Harka 64 (6,2%), Fertőrákos 130 (3,4%), Balf 80 (5,5%). L. Központi Statisztikai Hivatal, 1947. 70, 138.; valamint Kovács – Számvéber 2001.

³⁰ Hasonló következtetésre jutott Lizbeth Matzer is a németek által 1941-ben megszállt karintiai, krajnai és alsó-stájerországi területek kapcsán, ahol szintén már az 1938-as Anschluss után intenzívebbeké váltak a német kisebbség és az „anyaország” kapcsolatai. Ld. Matzer, Lisbeth: *Herrschaftssicherung im „Grenzland“. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien.* Paderborn: Brill – Ferdinand Schöningh, 2021. 4, 43.

³¹ A *Deutsche Volksbote* 1943 elején cikket közölt arról, hogy Ágfalva község lakosainak mintegy 10%-a jelentkezett önként a Waffen-SS-be. L. Szerző nélkül: *Unsere Heimat. Agendorf in Westungarn.* In: *Deutscher Volksbote. Wochenblatt für Kultur, Politik und Wirtschaft*, 17. 12. 1943. 6.

című lapok terjesztettek a lakosság körében. Annak ellenére, hogy az 1942-es államközi egyezmény a toborzás egyik feltételéül szabta meg, hogy azt a sajtóban nem szabad népszerűsíteni, ezt a két lap kiadói teljes mértékben figyelmen kívül hagyták. Rendszeresen idéztek magas rangú SS és egyéb nemzetiszocialista vezetők beszédeiből, beszámoltak a front eseményeiről, valamint a német politikusok és katonai vezetők magyarországi látogatásairól. Ennél is egyértelműbb üzenetet hordoztak a kifejezetten az SS-tematikának szentelt állandó rovatok: A *Deutsche Volksbote* hasábjain 1942-től a német alakulatban elesett katonákról rövid ismeretők jelentek meg „Unsere Heldentoten” (Hősi halottaink) címmel. A megszerzett kitüntetésekről szintén beszámoltak, a *Volksbote* ezt az „Ausgezeichnet im Kampf um unserer Volkes Zukunft” (Kitüntetve a népünk jövőjéért vívott harcban) című sorozatban tette meg, míg a *Deutsche Zeitung* még messzebb ment, és a kitüntetett katonák fotóit és adatait „Unsere Ehre – heisst Treue” (Becsületünk a hűség) címmel közölte – azaz a Waffen-SS jelmondatával. A *Volksbote* hasábjain egy további rovatot szenteltek a magyarországi SS katonák élettörténeteinek „Der Soldat der kämpfenden Front” (A harcoló front katonája) rovatcímmel, amely szintén azt a célt szolgálta, hogy az otthon maradtakat meggyőzze az önkéntes jelentkezés helyességéről.

A magyarországi német kisebbség lapjai mellett készültek olyan célzott kiadványok is, amelyek kifejezetten a német katonai szolgálat népszerűsítését célozták meg. A „népi német” SS-katonák számára a birodalmi SS-vezetés külön lapot adott ki *Unser Einsatz. Zeitung der Volksdeutschen unter Waffen* címmel, amelyben az SS-szel kapcsolatos általános hírek mellett például jellemző tartalmak a németországi tájak leírásai képekkel illusztrálva, illetve az egyes SS-tagok példamutatásáról szóló híradások.³² A Berlinben kiadott lap magyarországi terjesztéséről mindeddig nem találtam adatot, azonban az újság címe is arra utal, hogy a fő célközönség a fronton szolgáló „népi német” katonák voltak. A tartalmak egyértelműen arra irányultak, hogy erősítsék a katonák összetartozásérzését és megismertessék velük az „anyaországot”. A mögöttes cél nyilvánvalóan a Waffen-SS-en belüli csoportkohézió erősítése volt. Ennek tematikus eszközei egyrészt arra irányultak, hogy a „birodalmi” és „népi” németek közösségeinek kölcsönösen sokszor idealizált tartalmakkal pozitív képeket szolgáltatassanak a másik csoportról. Emellett az összetartozás hangoztatásának két olyan rendkívül fontos eleme is volt, amelyek vizsgálatom szempontjából relevánsak, mivel az 1945 utáni időszakban is fennmaradtak mindkét csoport múltértelmezésében, azaz a propaganda ezen elemei különösen mély nyomot hagytak a célközönségben.

Ezek egyike a közös ellenségkép megteremtése volt: a bolsevizmus ellen vállalt közös harc toposza, amely relativizálta azt a tényt, hogy a Német Birodalom a háborút és a keleti front megnyitását agresszorként kezdeményezte. Helyette

³² Kuppel, 2019. 186.

a háború kötelességként, a haza és a nyugati világ értékeiért folytatott preventív küzdelemként tűnt fel a német propagandában. A másik fontos tartalmi elem az európaiság, mint közösség kiemelése volt, szintén szembeállítva a keletről érkező fenyegetéssel.³³ Ennek hangoztatása már kevésbé a németiség összetartozásának erősítése miatt volt fontos, mint inkább a Waffen-SS-hez csatlakozó nem német, sőt nem is „germán”, úgynevezett „fremdvölkisch” (idegen népi) alakulatai miatt. Hiszen az ő felvételük a Waffen-SS-be nélkül minden legitimációs alapot nélkülözött volna. A háború elvesztése és az európai külpolitikai helyzet megváltozása miatt az 1950-es években a korábbi német propaganda ezen elemei újra megjelentek a nyilvánosságban, részben a történetek értelmezéseként, részben az elkövetett bűnöket elfedő önmentegézési kísérletként.

Az események értelmezési kísérletei a háború után

A háború után megkezdődött a Waffen-SS katonák üldözése, noha ennek mértékében jelentős eltérések voltak megfigyelhetők a megszállt Németország és Magyarország között. A veteránok társadalmi megítélése azonban mindkét államban meglehetősen negatív volt, ami nem kedvezett annak, hogy a háború éveinek történéseivel az érintettek őszintén szembenézzenek és azokat feldolgozzák – ez pedig a tudományos vizsgálódások lehetőségeit is évtizedekig korlátozta.

Magyarországon 1945-tel megkezdődött a német kisebbség kollektív üldözése és jogfosztása, 1946-ban pedig a kitelepítése Németországba. Ennek végrehajtásakor a Waffen-SS-ben eltöltött időszak az egyik legsúlyosabb teherként jelentette, többnyire differenciálás nélkül, hogy az egyes katonák önként vagy kényszer hatására kerültek a német hadseregbe. Magyarország már az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményben kötelezte magát a területén tartózkodó német állampolgárok internálására,³⁴ a sorozásokat lehetővé tevő 1942-es és 1943-as német-magyar megállapodások értelmében az önkéntes Waffen-SS katonák pedig német állampolgároknak minősültek.

Szintén komoly következményei lettek a 81/1945. ME számú rendeletnek a népbíróóságok létrehozásáról,³⁵ amelyek a háborús és népellenes bűnösök felkutatására

³³ Zaugg, 2021. 37–38. Zaugg munkájában a fő hangsúly a balkáni államokban felállított, részben muszlimokból álló Waffen-SS alakulatokon van. Ugyanebbe a kategóriába sorolhatóak azonban az 1945-ben Magyarországon felállított Waffen-SS alakulatok (Hunyadi, Hungária, Gömbös) is, amelyekben olyan magyar állampolgárok teljesítettek szolgálatot, akik jellemzően nem tartoztak a német kisebbséghez.

³⁴ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)

³⁵ 81/1945. (II. 5.) ME rendelet a népbíráskodásról <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=skhftzgl5im9ykd5b&state=20070701&menu=view> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)

és szankcionálása alakultak. A volt SS-katonák háborús bűnösnek minősültek, és hazatérésük esetén bíróság elé állították őket. A szigorú ítéletek fenyegetése nem kedvezett annak, hogy a vádlottak őszinte vallomásokot tegyenek. Bár az egyes perek vádjai, beismerő- és tanúvallomásai meglehetősen adatgazdagok és sok esetben nyújtanak betekintést egyéni sorsokba, összességében mégis megfigyelhető az, hogy önmaguk mentegetése céljából a vádlottak vallomásai sokszor ellentmondásosok, kérdéses hitelességűek. A legtöbb vádlott azt vallotta, hogy kényszerrel sorozták be – ez azok esetében meglepő, akik önkéntesek voltak, hiszen tudniuk kellett, hogy a bíróságok is ismerik az ezzel kapcsolatos egyezményeket és azt a tényt, hogy az 1944 előtti jelentkezés még önkéntes alapon zajlott. Így az önkéntesek körében más stratégiák is megjelentek. Sokan állították, hogy átveréssel vették őket rá a jelentkezésre, például helyi Volksbund-funkcionáriusok vagy már besorozott német katonák.³⁶ Ritkán ugyan, de egyes vádlottak bevallották, hogy valóban önként jelentkeztek a német hadsereghez, például anyagi okból, ahogy azt a korábban említett esetek is alátámasztják, vagy akár kalandvágyból.³⁷

Ezek azonban kivételnek tekinthetők, a népbíróságok előtt a jellemző eset a kényszersorozásra való hivatkozás volt, amely sok esetben megfelelt a valóságnak, mások azonban a fenyegető súlyos retorziók alól kibújni próbálva hamis vallomást tettek. Ekkor alakult ki az az elbeszélésminta, ami máig tipikus a Waffen-SS sorozásokról szóló narratíváknál: (szinte) senki nem önként jelentkezett német katonának, senki nem szimpatizált a nemzetiszocialista ideológiával és különösen senki nem vett részt emberiségellenes- és háborús bűnökben. Az évtizedeken át tartó hallgatás, a nyilvános megbélyegzés és a Magyarországon sokáig hiányzó lehetőség a múlttal való szembenézésre oda vezetett, hogy más témákkal ellentétben – mint az elhurcolás és elűzetés – az SS-sorozásokról szóló elbeszéléseken az 1990-es évek átalakult körülményei mit sem változtattak. Annak ellenére sem, hogy a volt német katonáknak ekkor már nem kellett büntetőjogi felelősségre vonástól tartani – a nyilvános elítélés azonban továbbra is reális veszélynek tűnhet(ett).

Egészen más volt a helyzet Németország nyugati megszállási zónáiban, illetve az 1949-ben létrejövő Német Demokratikus Köztársaságban. A szövetségesek a háború befejeztével azonnal megkezdték a háborús bűnösök felkutatását és

³⁶ A vémemdi Gungl Péter vallomása szerint a Hunyadi SS-hadosztályban szolgált, mivel nem tájékoztatták róla, hogy ez az alakulat is a német hadsereghez tartozik. Lásd: MNL BaML XXV. 8. 663/1946. A szombathelyi népbíróság fennmaradt anyagában számos olyan vallomás található, ahol a nyugati határ településein élő férfiak arról számoltak be, hogy 1944 végén a helyi Volksbund-vezetők vagy funkcionáriusok félrevezetése miatt kerültek a Waffen-SS-be, vagy az általuk összeállított névjegyzékek alapján hívták be őket a németek. L. pl. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL VaML) XXV. 8. A szombathelyi népbíróság iratai 35/1945, 52/1945, 363/1945, 373/1945.

³⁷ A püspökánadasi Frey Kilián, akit Normandiában vetettek be SS-katonaként, vallomásában következetesen Wehrmachtról, nem pedig Waffen-SS-ről beszélt. Lásd MNL BaML XXV. 8. 653/1948.

megbüntetését, a német társadalom náciatlanítását. Ennek kvázi nyitányát jelentette az 1946-os nürnbergi per, amelynek keretében a főbb háborús és emberiség ellenes bűnösöket, illetve az ilyen bűnökben részt vevő szervezeteket egy nemzetközi bíróság vizsgálta ki és hozott ítéleteket. Már ekkor viták keresztüztüzébe került, hogy a Waffen-SS-t az általános SS-hez kell-e sorolni és tagjait kollektíven elítélni, vagy a Wehrmachthoz hasonlóan tisztán katonai szervezetnek tekintésük, és így más elbírálás alá eszen. Végül az előbbi változat érvényesült, és a Waffen-SS-t mint háborús bűnös szervezetet elítélték.³⁸ A veteránok számára ez szociális és anyagi hátrányokat jelentett, mivel a Wehrmacht katonáival ellentétben őket kizárták a hadisegélyből és nyugdíjrendszerből (ez a helyzet utóbb rendeződött).

Az 1946-tól kezdődő társadalmi kirekesztettség és a kollektív hátrányok, valamint a háború éveinek bajtársi élményei, személyes kapcsolatai is elősegítették, hogy a Németországban élő veteránok egy része újra elkezdte keresni a kapcsolatot egymással. Eleinte csak helyi, idővel azonban regionális szinten is érdekvédelmi társulások, szervezeteket kezdtek létrehozni.³⁹ Végül 1951-ben az ilyen egyesületek összefonódásából egy központi szervezet jött létre *Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS e. V.* (Az egykori Waffen-SS tagjainak kölcsönös segélyszervezete) néven. A szervezetet egykori Waffen-SS tiszték vezették, és a tagság a rendszeres rendezvények és találkozók mellett intenzív publikációs tevékenységet is folytatott. Eleinte ezt körlevelekben és saját lapjaikban (például *Der Freiwillige*, *Wiking Ruf*) tették,⁴⁰ 1958-ban azonban megalapították Osnabrückben a saját kiadójukat *Munin* néven, amely egy sor memoárt és kötetet adott ki a Waffen-SS történetéről.⁴¹ A kiadványok a veteránok körében nagy népszerűségnek örvendtek, de a társadalom szélesebb rétegeihez is eljutottak, és ezáltal a Waffen-SS-ről kialakult általános képet nagyban befolyásolni tudták.

Az utóbbi évek kutatásai azt is kimutatták,⁴² hogy számos történész is átvette az ún. apologetikus irodalomban megjelenő narratívát. Ennek sajátossága, hogy nem csak gazdagon adatolt, illetve számos mellékletet, térképet és archív fotót tartalmaz, hanem a katonák szubjektív nézőpontjából közelíti meg a múlt eseményeit. Gyakori az önmentegetés, az elkövetett bűnök tagadása vagy kihagyása, sőt

³⁸ Wilke, Karsten: Die Waffen-SS. Deutungsmuster der „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) und andere Apologien. In: Langebach, Martin – Sturm, Michael (szerk.): *Erinnerungsorte der extremen Rechten*. Wiesbaden: Springer, 2015, 157–175, itt 161.

³⁹ Wilke, 2015. 165.

⁴⁰ Wilke, Karsten: Die „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) 1950–1990. *Veteranen der Waffen-SS in der Bundesrepublik*. Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2011. 51.

⁴¹ Wilke: Die Waffen-SS, 163.

⁴² Westermeier, Jens: „So war der deutsche Landser“. Wehrmachtbilder von 1945 bis heute. In: Westermeier, Jens (szerk.): „So war der deutsche Landser.“ *Das populäre Bild der Wehrmacht*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 1–26, itt 21.

a Waffen-SS tagjainak áldozatként való ábrázolása is. Különösen problémás, hogy a nemzetiszocialista világnézet egyes elemei, szimbólumok, jelszavak, dalok és versek is megjelennek bennük, természetesen hozzáigazítva a saját korszakuk társadalmi elvárásaihoz és az európai külpolitikai helyzethez.

Az elbeszélések egy jellemző tartalmi eleme, hogy a keleti fronton lezajlott pusztító háborút, amelyet 1941-ben a német fél indított meg, a nemzetiszocialista időszakhoz hasonlóan újra elkezdték a „bolsevizmus elleni keresztes hadjáratként” emlegetni. Ez a narratíva a hidegháborús állapotok között a német társadalom széles rétegei számára volt már elfogadható. Szintén gyakoriak az utalások rá, hogy a Waffen-SS-ben a németek mellett számos más európai népcsoport is nagy számban képviseltette magát.⁴³ A nemzetközi, összeurópai hadsereg vízióját esetenként már az európai gondolat előszeleként interpretálták.⁴⁴

A Magyarországról elűzött egykori Waffen-SS tagok kapcsán mindeddig nem történt kutatás azzal kapcsolatban, hogy ezekben a veterán szervezetekben ők is közreműködtek volna – egyes kiadványaik azonban erős gondolati párhuzamokat mutatnak a veteránok kiadványaival. Az elűzöttek Németországba érkezésüktől kezdve folyamatosan adtak ki ún. „Heimatzeitung”-okat, „Heimatbuch”-okat és kalendáriumokat. A szerzők sok esetben egyáltalán nincsenek feltüntetve, így a hátterük feltárása gyakorlatilag lehetetlen. Összességében a Waffen-SS, mint téma ritkán jelenik meg az ilyen típusú kiadványokban. Ahol mégis írnak róla, ott vagy arra utalva, hogy a sorozásokra német-magyar egyezmények alapján, legálisan került sor, vagy eleve csak az 1944-ben végrehajtott kényszersorozásokat tematizálják. Mindkét esetben az érintettek áldozati pozíciójára fókuszáltak.

A néhány ismert kivétel, ahol olvashatóak utalások az önkéntesekre, arra engednek következtetni, hogy szerzőik továbbra sem szakítottak bizonyos nemzetiszocialista gondolatokkal, és/vagy jól ismerték maguk is a németországi veteránszervezetek kiadványait. Ennek egyik legszélsőségesebb példája Michael Schlichter 1957-es írása a *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*-ban:

„Mi és a népcsoportunk felelősei a fronton hamarosan felismertük, hogy ez a harc a Kelet ellen nem egy politikai ideológiáról szól, hanem a létezésről, a nyugati kultúra fennmaradásáról vagy pusztulásáról Keleten és Dél-Keleten, amelyek úttörői és védelmezői évszázadokon át az itt élő németek voltak. Ezért kötelességünk volt – ez legyen itt különösen kiemelve –, hogy németként a birodalmi- és más népi németekkel válllvetve

⁴³ Sorlie, Sigurd: *Sonnenrad und Hakenkreuz. Norweger in der Waffen-SS 1941–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 45. Többek között ezt emelte ki memoárjában a Magyarországon Horthy Miklós fiának elrablását megszervező Otto Skorzeny is, l. Skorzeny, Otto: *Meine Kommandounternehmen. Krieg ohne Fronten*. Wiesbaden – München: Limes Verlag, 1976. 36.

⁴⁴ Seidler, Franz W.: *Avantgarde für Europa. Ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS*. Selent: Pour le Merite, 2004. 6.

védjük meg a hazát és a szabadságot, az istenfélő vallást és a kultúrát a bolsevizmus rothadságától, amely nem ismer hitet vagy szabadságot. Az út, amit bejártunk, nem tévút volt, hanem egy áldozat, amellyel tartoztunk a hazánknak és a népünknek.”⁴⁵

Schlichter írásában több olyan elemet is megismétel, amelyek mind az 1930-as és 1940-es évek német propagandájában, mind az SS-veteránok műveiben gyakran szerepeltek: a népi- és birodalmi németek közös harcát a megmaradásért, a bolsevizmus radikális elutasítását, amelyet egyenlőnek tekintettek a kultúra, a haza, a szabadság és a vallás védelmével. Mindezt 1957-ben, amikor a nyugat-német társadalom és benne a magyarországi elűzöttek is kifejezetten nyitottak lehetettek erre az ábrázolásmódra az 1956-os forradalom brutális szovjet letörése után. A bolsevizmus, mint ellenségkép ekkor új aktualitást nyert, és újra intenzíven megjelent a nyugat-európai közbeszédben is. A Magyarországról elűzötteknek az ország helyzete argumentációs többletet is nyújtott, a „bolsevizmus elleni harc” toposza pedig széles körben elfogadhatóvá vált. Az a narratíva sem vezetett ekkor tiltakozáshoz, hogy ez a harc preventív módon már az 1940-es években megkezdődött az „európai” Waffen-SS intenzív részvételével.

A *Volkskalender* a későbbi években is közölt olyan cikkeket, amelyekben a Waffen-SS-ben teljesített szolgálat áldozatként jelent meg, illetve legitim össznémet vállalkozásként, honvédelemként, esetleg prevencióként. Így például egy szerző nélküli írásban 1964-ben:

„A messi orosz sztyeppékre elhurcoltak, az internálótáborokban megkínzottjaink és az elűzötteink szívszorongató búcsúzó dalai nem hagynak kétséget afelől: a szó szoros értelmében nem az ellenség ellen vonultak be, hanem a családjuk és a hazájukért. Ez a harc önvédelem volt, csakúgy, mint az elődeink küzdelmei 200 évvel ezelőtt.”⁴⁶

Ehhez hasonlóan Hans Müller, egy 1980-as cikk írója is tragikus, a végsőig tartó küzdelemként és kötelességként aposztrofálta a Waffen-SS-ben teljesített szolgálatot. Arról nincs adat, a tapasztalatai első kézből származtak-e:

„Az életrajz sok magyarországi német fiatalember életét tükrözi vissza a háborús és háború utáni időkből, akik csupán a kötelességüket teljesítették, és azután is, hogy

⁴⁵ Schlichter, Michael: *Waffen-SS. Irrweg oder Opfergang unseres Volkes?* In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1957. 36.

⁴⁶ Szerző nélkül: 1944. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1964. 28.

úgymond minden összeomlott, csakis a kötelességüket akarták teljesíteni a nép, a haza és az emberiség szolgálatában.”⁴⁷

Az előzőtek „Heimatbuch“ típusú kiadványaira általában az jellemző, hogy az SS-tematikát teljes mértékben mellőzik, vagy szintén kizárólag a kényszersorozásokról számolnak be. Ugyanakkor sok esetben közölnek katonafotókat, vagy éppen az elesettek listáját annak feltüntetésével, közülük ki volt a magyar és ki a német hadseregben – mindezt magyarázat nélkül. A ritka említések közül egy Paul Flach helyörténeti feldolgozásában található Vaskút községről, amelyben 1967-ben írt arról, hogy a sorozásoknak volt egy önkéntes szakasza, de ennek részletes kifejtésébe nem bonyolódott bele, kizárólag a kényszersorozásokról írt, erről is a kommunizmus elleni küzdelemként:

„Az összeszedettek közül, akik közt volt néhány önkéntes, akik a haza ellenségei ellen akartak harcolni, az alkalmasnak nyilvánítottakat a magyar kormány és honvédelmi minisztérium megállapodása értelmében a 'háború idejére a német Waffen-SS rendelkezésére bocsátották' anélkül, hogy az érintetteknek lett volna választása.”⁴⁸

Egy hasonló rövid említés található a Bácsalmásról 1965-ben megjelent kiadványban, ahol szintén a bolsevizmus elleni harc, illetve a Waffen-SS helyett a Wehrmacht említése a figyelemre méltó:

„Amikor az általános jólét elérte a tetőpontját, kitört a II. világháború. Az 1942-es háborús évben az első önkéntesek beléptek a Wehrmachtba. Fiatalságunk ismét elvérzett a bolsevizmus elleni küzdelemben.”⁴⁹

A Waffen-SS sorozások marginálisan ugyan, de általában megjelennek azoknak az előzőteknek és egyben volt hadifoglyoknak a történeteiben, akiket a szovjet fogságból való hazatértük után Tiszalökre internáltak. Az ottani lágerben 1953 őszén a rabok közt zendülés tört ki, amit a tábor vezetői brutálisan, több rab megölésével fojtottak el. A láger ezt követően hamarosan feloszlott, a rabokat pedig egyenesen Németországba szállították.⁵⁰ Az NSZK-ban a volt rabok egy része ha-

⁴⁷ Müller, Hans: *Lebenslauf eines ungarndeutschen jungen Menschen*. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn* München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1980. 103.

⁴⁸ Flach, Paul: *Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn*. München: Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1983. 290. Vaskútról Kovács Zoltán András és Számvéber Norbert idézett munkája alapján 1942-ben 57 fő jelentkezett önként a német hadseregbe, amit Flach azonban nem tematizál.

⁴⁹ Harton, Paul: *Bácsalmás (Batschalmás). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn*. München: Heimatausschuss, 1965. 147.

⁵⁰ Tóth, 2020. 197–206.

marosan felvette egymással a kapcsolatot, és 1954. november 31-én szervezetet hoztak létre Ludwigsburgban „Kameraden des 4. Oktobers” (Október 4-e bajtársai) néven, utalva a felkelés időpontjára.⁵¹ A tagok éves találkozókat szerveztek, körleveleket és néhány saját kiadványt is publikáltak, amelyek fő célja a kapcsolattartás mellett a Tiszalökön életüket vesztett társaik emlékének megőrzése volt. A szervezet vezetői emellett azonban olyan témák kapcsán is hangoztatták véleményüket, mint a marxista, szocialista és kommunista ideológia elítélésének szükségessége, és esetenként visszaemlékeztek a Waffen-SS sorozásokra is, amelyek esetükben jellemzően kényszerrel történtek. Ezek a leírások szintén meglehetősen sok párhuzamot mutatnak azokkal az ábrázolásokkal, amelyeket a németországi Waffen-SS veteránok közöltek, azzal a kiegészítéssel, hogy itt saját maguk áldozati szerepét a kényszersorozás mellett a tiszalöki fogság ténye alapozta meg. A Waffen-SS-ről egy 1981-es kiadványukban a következő szöveg jelent meg:

„Egészen eddig a pillanatig [1945 – a szerző megj.] meg voltunk róla győződve, hogy mi csupán a német Wehrmacht egy elit alakulatához tartoztunk, amelyben példaértékű neveltetés, rend, valamint jó bajtársiasság és hűség uralkodtak. A kevés bevetésünk végtére is semmiben nem különbözött más háborús egységektől. A II. világháború után aztán ezt az elit alakulatot minden iskolás gyereknek ’egy bűnös szervezatként’ mutatták be az akkori körülmények figyelembe vétele nélkül, és az egyéni származástól, kortól és társadalmi állástól függetlenül. A fiatalkori naivitásunkban azt hittük, ezek az üres ítéletek csak egyéni tudatlanságból származnak. Hamarosan azonban a saját bőrünkön kellett megtapasztalnunk, hogy megbélyegeztek minket ’vércsoportjel-viselőként’, és hogy keserű sors vár ránk.”⁵²

Az ilyen fejtegetések, amelyek egyáltalán reflektálnak a német hadseregben teljesített szolgálatra, meglehetősen ritkák, azonban rávilágítanak arra, hogy a múlttal való őszinte szembenézésnek az NSZK-ban sem kedveztek a körülmények. Az érintettek itt is hallgatásba burkolóztak. A Waffen-SS általános megítélése a nyugatnémet államban meglehetősen sokféle volt, a paletta a háborús bűnösként való elítélésről az áldozati státuszig terjedt. Ebben érdemi orientációs ponttal sem a történészek, sem a német politikai elit nem szolgált. Utóbbira lehet példa Konrad Adenauer szövetségi kancellár egy beszéde, amelyben a Waffen-SS tagjairól úgy

⁵¹ Feinrich, Hans: *Gefangen, geschunden, verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Unsere Post Verlag, 1981. 214. A szerző neve álnév, a kiadványt Finn Ferenc és Richter György adta ki, kettejük nevéből kreálva a Feinrich vezetéknevet.

⁵² Feinrich, 1981. 17.

nyilatkozott, hogy „katonák, csakúgy, mint a többiek”⁵³ – ez a kijelentése évekig táptalajt adott a veterán szervezetek önmentegető nézőpontjának.

A Magyarországról elűzött, egykori SS katonák helyzete tehát nagyban eltért azokétól, akik Magyarországon maradtak, vagy oda kerültek vissza, mivel büntetőjogi következmények nem sújtották őket. Sőt, lehetőségük volt saját szervezetek, érdekképviseltek létrehozására, illetve a saját múlt (újra)értelmezésére és terjesztésére. A magyarországi üldöztetés – így a jog- és vagyonfosztás, az elűzés és internálás – és a hadifogság nehézségei miatt ennél a csoportnál különösen jellemző, hogy magukra áldozatként tekintettek, noha ebből a narratívából általában a Waffen-SS-ben kifejtett tevékenység vagy háttérbe szorult, vagy meg sem jelent.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a Waffen-SS sorozásokat, illetve a német alakulatokban eltöltött háborús éveket annak szempontjából vizsgáljam meg, milyen ideológiai, illetve szociális kapcsolódási pontokat hozott létre a Német Birodalomban élő német társadalom és a délkelet-közép-európai, jelen esetben a magyarországi német kisebbség tagjai között.

A 18. századi betelepítések óta eltelt másfél-két évszázad alatt a két közösségnek vajmi kevés érintkezési lehetősége lehetett egymással. A 20. század első felén élő kapcsolatokról aligha beszélhetünk, legfeljebb sporadikus, esetleges kontaktusokról (például a Magyarországra érkező német utazók, diákok, a Wandervogel vagy a Német Birodalomban munkát vállaló magyarországi németek révén). A nemzetiszocialista ideológiának eleve szerves eleme volt az „össznémetiség” és a „népközösség” elve, a háború éveiben pedig különösen érdeküké vált, hogy a két csoport közötti távolságot enyhítse. Többek között abból a célból, hogy a háborús veszteségei miatt megfogyatkozott haderejét a szövetséges államok nagy létszámú német kisebbségeivel tölthesse fel. A magyarországi önkéntes Waffen-SS jelöléseket azzal igyekeztek előmozdítani, hogy az anyaországról minél vonzóbb képet alakítsanak ki – míg a németországi társadalom felé ezeket a toborzásokat azzal legitimálták, hogy a délkelet-közép-európai német kisebbségekről festettek sokszor idealisztikus, pozitív képeket. A propaganda árnyékában azonban a tényleges találkozás és személyes kontaktusok, jelen esetben a Waffen-SS-ben teljesített katonai szolgálat rávilágított, hogy a két csoport közötti kulturális, mentalitásbeli, vallási, nyelvi és világnézeti távolság meglehetősen nagy volt.

⁵³ Westermeier, Jens: „Soldaten wie andere auch!” Der Einfluss von SS-Veteranen auf die öffentliche Wahrnehmung der Waffen-SS. In: Schulte, Jan Erik – Wildt, Michael (szerk.): *Die SS nach 1945. Entschuldungsnarrative, populäre Mythen, europäische Erinnerungsdiskurse*. Göttingen: V&R unipress, 2018. 269–288, itt 271.

A német propaganda által ebben az időszakban felhasznált tartalmi elemek, toposzok egy része ennek ellenére is nagy hatást gyakorolt a Waffen-SS katonáira. Erre utal, hogy a propaganda egyes elemei – így az összeurópai hadsereg gondolata vagy a bolsevizmus szélsőséges elutasítása – a háború elvesztése után sem tűntek el. Mind „birodalmi németek” SS-veterán szervezetei, mind az elűzött magyarországi németek kiadványaiban rendre feltűntek az akkori (kül)politikai, társadalmi elvárásokhoz igazítva. Kérdéses, hogy a veteránszervezetek és az elűzöttek gondolati párhuzamai még a háború éveire vezethetőek-e vissza, amikor a propaganda az érintettek mindennapjainak része volt. Vagy abból fakadtak, hogy a háború után szervezeteik ténylegesen kapcsolatban álltak egymással, és ezért alkalmazták a háborús múlt értelmezése során ugyanazokat a – többnyire önmentegető – gondolatmeneteket. A fronton közösen eltöltött évek, a háborús tapasztalatok minden bizonnyal személyes kapcsolatok létrejöttéhez vezettek, és ebben 1945 nem feltétlenül jelentett cezúrát. Az elűzött németek lapjainak hirdetésrovataiban gyakran előfordult, hogy egykori katonák név szerint keresték háborús bajtársaikat az eltűnt katonatársakról való információszerzés, vagy esetenként az újbóli kapcsolatfelvétel céljából. E tekintetben a Waffen-SS tagság valóban tekinthető egy olyan „közös vállalkozásnak”, amely a német többségi társadalom és a kisebbségi közösség egyes tagjainak addigra már szinte teljesen elhalványult kapcsolatait újra felélénkíthette.

A Waffen-SS-ben töltött időszak idealisztikus ábrázolása ellen szól azonban, hogy ez az érintettek számára számos esetben negatív élmény volt. Az átveréssel vagy kényszerrel való sorozások, a fronton kiéleződött etnikai, nyelvi, politikai ellentétek, a sokszor még az erre a célra kiadott felsőbb utasítások ellenére is hiányzó hajlandóság a „népi németek” partneri, egyenrangú félként való kezelésére mind arra utalnak, hogy bármennyire is próbálta a német propaganda ezt elfedni, a német hadseregben folytatott szolgálat kevésbé közösséget, mint inkább ellentéteket teremtett.

FORRÁSOK:

1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)
- 81/1945. (II. 5.) ME rendelet a népbíráskodásról <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=skhftzlg15im9ykld5b&state=20070701&menu=view> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)
- Bundesarchiv – Militäarchiv. RW5 314 Reichswehr. Amt Ausland/Abwehr. Abteilung Amtsgruppe Ausland. Gruppe VI/Ausland VI (Kriegsvölkerrechtsfragen).

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára XXV. 8. A pécsi népbírság iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson Sopron Megyei Levéltára XXV. 2. A győri népbírság iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár XXV. 8. A szombathelyi népbírság iratai
Pécsi Egyházmegyei Levéltár III. Plébániai Levéltár

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beer, Josef: *Donauschwäbische Zeitgeschichte aus erster Hand*. München: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1987.
- Casagrande, Thomas – Schvarc, Michael – Spannenberger, Norbert – Trasca, Otmar: The „Volksdeutsche“: A Case Study from South-Eastern Europe. In: Böhlér, Jochen – Gerwarth, Robert (szerk.): *The Waffen-SS. A European History*. 209–251.
- Casagrande, Thomas: *Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, 2003.
- Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta, 1920–1989*. Budapest: Argumentum, 2011.
- Feinrich, Hans: *Gefangen, geschunden, verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Unsere Post Verlag, 1981.
- Flach, Paul: *Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn*. München: Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1983.
- Füzes Miklós – Wild Katalin: Babarc. *A település története a római kortól a XX. század végéig*. Babarc: Babarci Német Önkormányzat, 2008.
- Gajdos Frank Katalin: *Megfigyelve: az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2016.
- Gonda Gábor: *Kitasztva: kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948*. Pécs: Kronosz, 2014.
- Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010.
- Harton, Paul: *Bácsalmás (Batschalmás). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn*. München: Heimatausschuss, 1965.

- Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Kaufmann, Günter: *Das kommende Deutschland. Die Erziehung der Jugend im Reich Adolf Hitlers.* 3. Auflage. Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag, 1943.
- Kovačević, Philip: *Der Balkan aus der Sicht der SS. Rezeption und Konstruktion des Balkanraumes in der SS-Zeitschrift „Das Schwarze Korps“.* München: AVM, 2009.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon.* Budapest: Hadtörténelmi Levéltár, 2001.
- Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. II. Részletes kimutatások. Magyarországnak a második világháború alatti (ú. n. megnagyobbodott) területére vonatkozó adatok.* Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947.
- Kuppel, Daniel: *„Das Echo unserer Taten“. Die Praxis der weltanschaulichen Erziehung in der SS.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.
- Marchut Réka: *Töréspontok: a Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.
- Márkus Beáta: *„Csak egy csepp német vér“. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról, 1944/1945.* Pécs: Kronosz, 2020.
- Matzer, Lisbeth: *Herrschaftssicherung im „Grenzland“. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien.* Paderborn: Brill – Ferdinand Schöningh, 2021.
- Michaelis, Rolf: *Die Volksdeutschen in Wehrmacht – Waffen-SS – Ordnungspolizei.* Berlin: Michaelis Verlag, 2011.
- Milata, Paul: *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS.* Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2008.
- Molnár Annamária: A malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban. *Pro Minoritate*, 2016 nyár. 56–64.
- Müller, Hans: Lebenslauf eines ungarndeutschen jungen Menschen. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn.* München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1980. 103.
- Portmann, Michael – Seewann, Gerhard: *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa.* Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa, 2018.
- Schlichter, Michael: Waffen-SS. Irrweg oder Opfergang unseres Volkes? In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn.* München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1957.
- Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1–2.* Budapest: Argumentum, 2015.

- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1–2*. Marburg: Herder, 2012.
- Seidler, Franz W.: *Avantgarde für Europa. Ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS*. Selent: Pour le Merite, 2004.
- Skorzeny, Otto: *Meine Kommandounternehmen. Krieg ohne Fronten*. Wiesbaden – München: Limes Verlag, 1976.
- Somlai Péter: A Volksbund Budakeszin – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen. *Modern Magyarország*, 2014/3. 195–224.
- Sorlie, Sigurd: *Sonnenrad und Hakenkreuz. Norweger in der Waffen-SS 1941–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund: Berlin és Budapest között: 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn, 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München: Oldenbourg Verlag, 2005.
- Sparwasser, Sebastian: *Identität im Spannungsfeld von Zwangsmigration und Heimkehr. Ungarndeutsche Vertriebene und die Remigration*. Wien: New Academic Press, 2017.
- Szerző nélkül: 1944. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1964. 28.
- Szerző nélkül: Die politische Aufgabe des Deutschtums in Südosten. *Germanische Leithefte*, 1942/3–4. 171–172.
- Szerző nélkül: Unsere Heimat. Agendorf in Westungarn. In: *Deutscher Volksbote*. Wochenblatt für Kultur, Politik und Wirtschaft, 17. 12. 1943. 6.
- Tilkovszky Lóránt: *Die Werbeaktionen der Waffen-SS in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974.
- Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008.
- Tóth Ágnes: *Migration in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg Verlag, 1999.
- Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum, 2020.
- Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.
- Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság: dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs: Kronosz, 2015.

- Westermeier, Jens: „So war der deutsche Landser“. Wehrmachtbilder von 1945 bis heute. In: Westermeier, Jens (szerk.): *„So war der deutsche Landser.“ Das populäre Bild der Wehrmacht.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 1–26.
- Westermeier, Jens: „Soldaten wie andere auch!“ Der Einfluss von SS-Veteranen auf die öffentliche Wahrnehmung der Waffen-SS. In: Schulte, Jan Erik – Wildt, Michael (szerk.): *Die SS nach 1945. Entschuldungsnarrative, populäre Mythen, europäische Erinnerungsdiskurse.* Göttingen: V&R unipress, 2018. 269–288.
- Wildmann, Georg: *Donauschwäbische Geschichte. Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944.* München: Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung, 2010.
- Wilke, Karsten: *Die „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) 1950–1990. Veteranen der Waffen-SS in der Bundesrepublik.* Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2011.
- Wilke, Karsten: Die Waffen-SS. Deutungsmuster der „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) und andere Apologien. In: Langebach, Martin – Sturm, Michael (szerk.): *Erinnerungsorte der extremen Rechten.* Wiesbaden: Springer, 2015, 157–175
- Zaugg, Franziska: *Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa. Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee.* De Gruyter Oldenbourg, Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021.